

СЛОВО В ТЕКСТАХ ЛЕСІ УКРАЇНКИ

<https://doi.org/10.37919/0201-419X-2021.94.13>

УДК 821.161.2.-6 Українка

СЕМАНТИКО-СИНТАКСИЧНА ТА ЛЕКСИЧНА СПЕЦИФІКА ВОКАТИВА В ІДІОЛЕКТІ ЛЕСІ УКРАЇНКИ

ГОРОДЕНСЬКА

Kateryna

Катерина Григорівна,

HORODENSKA,

доктор філологічних наук,
професор, завідувач відділу
граматики та наукової термінології
Інституту української мови НАН
України,
вул. М. Грушевського, 4, м. Київ,
01001;

E-mail: k.horodenska70@meta.ua

Doctor of Philological Sciences,
Professor, the head of the
Department of Grammatics and
Scientific Terminology, Institute of
the Ukrainian Language of National
Academy of Sciences of Ukraine,
4 Hrushevskiyi St., Kyiv 01001

E-mail: k.horodenska70@meta.ua

ORCID: 0003 2638 9037

Статтю присвячено з'ясуванню семантико-синтаксичних функцій вокатива, досить поширеного в поетичному ідіолекті Лесі Українки. Обґрунтовано його граматичну специфіку – переважне вживання в ліричних поезіях із двома вторинними семантико-синтаксичними функціями: отожднювальною і семантичного акцентування адресата, якому про щось повідомляють, та обмеженіше вживання кличного із первинною семантико-синтаксичною функцією адресата – суб'єкта потенційної дії (носія потенційного стану). Відзначено використання персоніфікованих назв неістот та іменників середнього роду й іменників у формі множини в позиціях звертання із цими семантико-синтаксичними функціями вокатива. Простежено особливості лексичного наповнення кличного відмінка,

констатовано органічне використання слів із народного етикету.

Ключові слова: вокатив, первинні і вторинні семантико-синтаксичні функції кличного відмінка, звертання, семантико-синтаксичний синкретизм, поетичний ідіолект, граматична специфіка, персоніфікація назв неістот, слова народного етикету.

Однією з граматичних ознак поетичного ідіолекту Лесі Українки є широке вживання форм вокатива, різних за своїми семантико-синтаксичними функціями та лексичним наповненням. Вони мають певну граматичну специфіку на тлі виокремлених у граматичній теорії семантико-синтаксичних функцій кличного відмінка [Вихованець 2004: 77–79].

Первинною семантико-синтаксичною функцією цього відмінка визнано функцію адресата – потенційного суб'єкта вольової дії (потенційного носія стану), що її він реалізує у двоскладному реченні, присудок якого виражений формами наказового способу. Суть цієї функції полягає в тому, що іменник чоловічого або жіночого роду у формі кличного відмінка називає особу, до якої звертається мовець (тому вона має статус адресата), спонукаючи її виконати дію або набути певного стану, названих дієслівним присудком і потрібних для мовця. Саме тому особа-адресат стає водночас і суб'єктом потенційної вольової дії (носієм потенційного стану), що свідчить про семантико-синкретичний синкретизм такого кличного відмінка [Вихованець 2004: 79].

У ліричних поезіях Лесі Українки кличний адресата – суб'єкта потенційної вольової дії (носія потенційного стану) досить обмежений, оскільки ліризм як одна з визначальних рис цього літературного жанру не передбачає широкого спонукування до вольових дій або до набуття станів, напр.: *Тішся, дитино, поки ще маленька...* («Тішся, дитино, поки ще маленька...»); *Чужинко, не дивись! Засиплю очі!* (з циклу «Весна в Єгипті», «Хамсін»). Проте у віршах та поемах, де маємо діалоги героїв, форми кличного відмінка, що спонукають особу-адресата виконати певну вольову дію чи набути певного стану, уживані значно частіше: *Ой Амфіоне, поможи шукати! / Я щось не бачу... Ось він... Швидше! Швидше! / Давай-но, Зете, каменя. / Скоріше замоцуй, Амфіоне, тую дірку – / вона ж найнебезпечніша!..* («Триптих», II «Орфееве чудо»); *Може б, хто послухав казки?*

/ *Ось послухайте, панове!* («Давня казка»); *Віло біла, любая посестро, утікай, поки здорова, звідси...* («Віла-посестра»); *Обізвався віщий кінь до віли: «Не клени, кохана господине, / якби я тебе не виніс в небо, ви б дістались у полон обоє* («Віла-посестра»); *Віщий кінь словами промовляє, потішає господиню лобу: / «Не журися, люба господине, не журися, в тугу не вдавайся...»* («Віла-посестра»); *Добуває віла запоясник., подає до побратима голос / – Не клени мене, коханий брате, / Згляньсь на бога й на святого Йвана!* («Віла-посестра»).

У деяких реченнях дієслова у формі наказового способу зі значенням вольової дії немає, бо його заступають наказові вигуки *геть!*, *гетьте!*, що виражають наказ, вимогу виконати вольову дію [Вихованець 2004: 382], пор.: *Хлопці, геть його з дороги!* / *Хай так дуже не мудрує* («Давня казка»); *Гетьте, думи, ви хмари осінні!* («Contra spem spero»), або ж воно еліпсоване, але його легко встановити: *По всій Шотландії йде гук / Луною голосною: «До зброї, браття!», / Ось іде Король Едвард війною!* («Роберт Брюс, король шотландський»).

Зрідка у функції адресата – суб'єкта потенційної дії чи адресата – носія потенційного стану вжито персоніфіковані назви неістот: *Зброє моя, послужи воякам, / Краще, ніж служили ти хворим рукам!* («Слово, чому ти не твердая криця»); *Ні, не клич мене, весно, – казала я їй, – / Не чаруй і не ваб надаремне* («Перемога»).

Для поетичного ідіолекту Лесі Українки характерніший кличний відмінок у звертаннях з його двома вторинними семантико-синтаксичними функціями. Найуживаніший кличний ототожнювальний, полісемантичний [Вихованець 2004: 79], що виконує функцію ідентифікації, оскільки «дублює відповідну семантико-синтаксичну функцію синтаксично пов'язаного з ним займенникового іменника другої особи» [Вихованець 2004: 79], ужитого в різних відмінкових формах. Прикметно, що функцію кличного ототожнювального реалізують переважно назви неістот, напр.: *Де ти, фантазіє, там радіощі й весна. / Тебе вітаючи, фантазіє ясна, / Підводимо чоло, похиленеє в горі. / Фантазіє, богиня легкокрила, / Ти світ злотисних мрій для нас відкрила / І землю з ним веселкою з'єднала* («Сім струн», Га); *Ой, де ж бо ти, воле, ти, зоре таємная!* («Сторононько рідна! коханий мій краю!»); *Ой палка ти була, моя пісне! / Як тебе почала я співати... / Ти занадто палка, моя пісне! / Як настала тривожна година,.. / Ти занадто палка, моя пісне!*

(«На вічну пам'ять листочкові, спаленому приятельською рукою в непевні часи»); *Гей, блискавице, громова сестрице, де ти? / Розбий злії чари!* («Де ті струни, де голос потужний...»); *Кохана стороно моя! Далекий рідний краю! / Щораз згадаю я тебе, то й казку цю згадаю* («Триптих», III «Про велета»); *Гинь ти, зброє, коли гине щирість!* («Віла-посестра»), і рідше – назви істот: *Дідусю, ти страшні казав нам байки. / Я радий, що не бачив лихоліття* («Коли втомлюся я життям щоденним»); *Як обступлять вороги тісенько, / то коли б ти, сестро, не злякалась* («Віла-посестра») та власні назви – особові імена, напр.: А м ф і о н. *Ти, ЗЕТЕ, часом говориши без ладу...* («Триптих», II «Орфесеве чудо»); *Гей, царю тьми! Наш лютий вороже! / Недарма ти боїшся / Кайданів тих залізної музики!* («Fiat poх»), географічні власні назви, напр.: *До тебе, Україно, ... / Струна моя перша озветься* («Сім струн». DO). У тих контекстах, де вокатив ужитий із залежними словами в постпозиції до особового займенникового іменника другої особи, він уподібнюється до відокремленої поширеної прикладки: *Ви, співці славутні наші, / Ви, красо всього народу! / Ви нам честь відрятували, / Вам ми винні нагороду* («Давня казка»); *Промовила конвалія: «Прощай, гаю милий! / І ти, дубе мій високий, / Друже мій єдиний!»* («Конвалія»).

Друга вторинна семантико-синтаксична функція форм кличного відмінка в поетичному ідіолекті Лесі Українки пов'язана лише із семантичним акцентуванням адресата, вираженого переважно назвою особи, якій про щось повідомляють [Вихованець 2004: 78], але повідомлене не спонукає її до дій: *Мамо, іде вже зима, / Снігом травичцю вкриває, / В гаю пташок вже нема...* («Мамо, іде вже зима»); *Леле, дитинонько! Жить – сльози лить* («Сім струн»); *Наш королю! Вітаєм тебе! Ми підданими влади твоєї / Признаємо охоче себе* («Роберт Брюс, король шотландський»); *Мовив лицар і лапнувся / По кишенях, – ох небоже, / Вдома гроші я забувся* («Давня казка»); *О люде мій бідний, моя ти родино, ... / Палають страшні, незагойні рани / На лоні у тебе, моя Україно!* («Сторонньо рідна! коханий мій краю!»); *Я стояла, мій друже, з тобою* («Нічка тиха і темна була»). Проте поетеса нерідко використовує у функції адресата назви неістот, тобто вдається до персоніфікації, уживаючи відповідні означення: *Мій давній друже!* [фортеп'яно] *Мушу я з тобою / Розстатися надовго...* («До мого фортеп'яно»); *Нічка дивна! тобі я корюся...* («На човні»); *Недоле моя! Що pomoже*

ся туга? («Україно! плачу слізьми над тобою...»); *Вже прокинулись мрії і співи в мені... / Весно, весно, – твоя перемога!* («Перемога»); *Знов повернуся в той занатащений край, / Де, може, волі не буде мені до загину, / Мріє нова, з тобою і там буде рай!* («Північні думи»).

Грамаптичну специфіку ідіолекту Лесі Українки становить широке використання в позиції звертання іменників середнього роду та іменників у формі множини, яким не властивий вокатив, оскільки його закінчення омоніміїні із закінченнями називного відмінка, тут він не має своїх закінчень [Скаб 2002: 88–89]. Відоме звертання у формі середнього роду *слово*, напр.: *Слово, чому ти не твердая криця, / Що серед бою так ясно іскриться? / Слово, моя ти єдина зброс, / Ми не повинні загинуть обоє!* («Слово, чому ти не твердая криця»), та у формі множини цього іменника: *Де поділися ви, голоснії слова, що без вас моя туга німа?; Я не на те, слова, ховала вас і напоїла кров'ю свого серця* («Де поділися ви, голоснії слова...»). У складі звертань, виражених формою множини іменників, можлива реалізація всіх трьох зазначених вище семантико-синтаксичних функцій вокатива, пор.: *Співці, не вгадуйте, / ви, вчені, не шукайте, / хто був той цар і як йому наймення...* («Напис в руїні»); *Ох, борці, якби ви знали, / що то є безсилі руки!.. / Ви, борці, прийміть сі думи / Більш не маю що вам дати* («Епілог»); *Гей, куди ви, люди, женетесь так?* – громаді він гукнув («Триптих») І «Що дасть нам силу?»); *Коли се з-за мурів замку / Обіззався голос долі: «Гей, біжіте, панські слуги, / Та спіймайте вітра в полі!* («Давня казка»); *«Ой вишеньки-черешеньки, / Червонії, спілі, / Чого ж бо ви так високо / Виросли на гіллі!»* («Вишеньки»); *Благаю вас, пісні, мої пісні крилаті, / За ним услід, мов іскорки летить... Тоді, мої пісні, нехай у домовині / Край мого серця поховують вас... / Тоді, мої пісні, розстанемось ми з вами, / Лишіть мене в труні, летить до нього знов* («Як я умру, на світі запалає...»).

У позиції звертання поетеса широко використала відомий у народному етикеті невідмінюваний іменник зі збірним значенням *браття*, напр.: *За правду, браття, єднаймось щиро, / Єдиний маєм правий шлях, / Єдину, браття, всі маєм віру, / Єдине серце у грудях. / Нема в нас, браття, ні зради лихої...* («За правду, браття, єднаймось щиро...»); *Так, плачмо, браття! мало ще наруги* («Всі наші сльози тугою палкою»); *Ох, браття, не можу я співати! Треба свята моїй душі – тоді вона*

співає («Триптих» II «Орфееве чудо»); Мусим, **браття**, їм показати, що такі ж ми люди, хоч не герої («Триптих» II «Орфееве чудо»); Гей, **браття!** Диво сталося, дивіться! («Триптих» II «Орфееве чудо»); По всій Шотландії йде гук / Луною голосною: / «До зброї, **браття**» ось іде Король Едвард війно!.. / Гей, миле **браття!** чи у нас / Ясної зброї мало? («Роберт Брюс, король шотландський»); З них один промовив: / «**Браття!** Часу маємо доволі, щоб Бертольда покарати...» («Давня казка»), та обмеженіше – невідмінюваний іменник панове, напр.: Може б, хто послухав казки? Ось послухайте, **панове!** («Давня казка»).

Примітною ознакою лексичного діапазону вокатива є переважне вживання таких етикетних слів, як *пане, ласкавий пане, вельможний пане, друже, небоже* (як пестливе звертання до чоловіка, молодшого за віком), *брате* (як дружнє звертання до особи чоловічої статі, чи близької людини, друга), *люди добрі, добрі люди* та інших, що властиві спілкуванню простих людей: *Усміхнувся поет на тес: / Не турбуйся за мене, пане* («Давня казка»); *Та співці відповідали: / «Ні, не нам, ласкавий пане: / Той, хто сих пісень навчив нас, / Нагороду хай дістане»* («Давня казка»); *Не турбуйся ти даремно, / Все одно, вельможний пане, / Вловиш нас сьогодні десять, / Завтра двадцять знов настане!* («Давня казка»); *Лицар стиха одмовляє: «Я, мій друже, закохався...»* («Давня казка»); *Засміявся на тес лицар: / «Давню байку правиш, друже!..»* («Давня казка»); *А м ф і о н. Слухай, друже милий, ти б відпочив* («Триптих» II «Орфееве чудо»); *Чи не встав би ти, небоже?* («Давня казка»); *А ти тут завжди, небоже...* («Давня казка»); *О р ф е й. Я не знаю, брате* («Триптих» II «Орфееве чудо»); *О р ф е й. Ні, брате, коли я насміхаюсь, то не з тебе* («Триптих» II «Орфееве чудо»); *О р ф е й. Для мене, брате, його [дня] не буде* («Триптих» II «Орфееве чудо»); *То чого там, люди добрі, За новинками впадати?* («Давня казка»); *Бо у казці та ще в віршах, Все можливо, добрі люди* («Давня казка»).

Отже, граматичну специфіку поетичного ідіолекту Лесі Українки становить кличний відмінок у звертаннях з його двома вторинними семантико-синтаксичними функціями: отожднювальною і семантичного акцентування адресата, вираженого переважно назвою особи, якій про щось повідомляють, та обмеженіше вживання кличного із первинною семантико-синтаксичною функцією адресата – суб'єкта потенційної дії (носія потенційного стану). Поетеса широко використовує також

персоніфікацію назв неістот, надаючи їм усіх трьох семантико-синтаксичних функцій вокатива. Характерною ознакою лексичного наповнення кличного відмінка є переважне використання слів із народного етикету.

Вихованець І, Городенська К. Теоретична морфологія української мови. Київ: Універс. вид-во «Пульсари», 2004.

Скаб М. Граматика апеляції в українській мові. Чернівці: Місто, 2002.

REFERENCES

Vykhovanets, I., Horodenska, K. (2004). Theoretical morphology of the Ukrainian language. Kyiv: Univers. Pulsari Publishing House (in Ukr.).

Skab, M. (2002). Grammar of appeal in the Ukrainian language. Chernivtsi: City (in Ukr.).

Статтю отримано 18.04.2020

Kateryna Horodenska

SEMANTIC-SYNTACTIC AND LEXICAL SPECIFICITY OF THE VOCATIVE IN THE IDIOLECT OF LESYA UKRAINKA

The article is devoted to elucidating the semantic and syntactic functions of the vocative, which is quite common in the poetic idiolect of Lesya Ukrainka. Its grammatical specificity is substantiated – the predominant use in lyrical poetry with two secondary semantic-syntactic functions: identification and semantic accentuation of the addressee to whom something is reported, and more limited use of the exclamatory with the primary semantic-syntactic function of the addressee - the subject of potential action). The function of the vocative identifier is traced mainly by the names of non-beings, and the function of semantic accentuation of the addressee – mostly by the names of persons who are informed about something but do not motivate them to action, and occasionally – by the names of non-beings. The parameters of the use of personalized names of masculine and feminine objects and nouns of the middle gender and nouns in the plural form in the positions of treatment with these semantic-syntactic functions of the vocative are noted. The well-known address in the form of the middle genus is a word

that constitutes the lexical and grammatical specificity of Lesya Ukrainka's poetic idiolect.

Peculiarities of lexical filling of the accusative case are traced, the predominant and organic use of words from the vernacular in its function is stated. The poetess widely used the well-known in folk etiquette indefinite noun with the collective meaning of brothers and more limitedly – the indefinite noun *gentlemen*. A notable feature of the lexical range of the vocative is the predominant use of such etiquette words as *sir*, *kind sir*, *noble lord*, *friend*, *heaven* (as a tender address to a man younger than age), *brother* (as a friendly address to a man or a loved one, friend), *good people* and others that are inherent in the communication of ordinary people.

Key words: vocative, primary and secondary semantic-syntactic functions of the accusative case, address, semantic-syntactic syncretism, poetic idiolect, grammatical specificity, personification of names of non-beings, words of folk etiquette.